

РЕАЛІЗАЦІЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

За доби Української революції 1917–1921 рр. земельне питання набуло першочергового значення, оскільки в умовах переважаючої більшості сільського населення практично вирішувало долю самої революції. Підхід національних урядів до аграрної справи вимагав урахування системи соціально-політичних і соціально-психологічних властивостей селянства, мотивів його поведінки, нехтування якими зумовило крах проєктів національно-демократичних сил у 1917–1918 рр.

Гетьманат Павла Скоропадського залишається найбільш дискусійним періодом революційної доби 1917–1921 рр. Сучасні дослідники активно займаються розробкою економічної політики Української Держави, частково відчуваючи на собі вплив історіографічної традиції, що поділялася на консервативно-державницького та республікансько-демократичний напрям, але намагаючись позбутися стереотипних оцінок [1]. Огляд наявної історіографічної спадщини та новітніх студій аграрної політики Гетьманату зробив Р.Я. Пиріг, він же розглянув концептуальні засади земельної реформи, її гальмівні чинники та причини невдач [2]. Реакцію українського селянства на заходи влади в аграрній сфері досліджує В. Лозовий [3].

Однак, ставлення селянства до земельної політики гетьмана Української Держави ще потребує подальшого дослідження. Автор ставить за мету розгляд даної проблеми у регіональному аспекті, на матеріалах однієї з найбільших губерній України, крізь призму ментальних, правових, політичних поглядів сільського населення краю.

Гетьманат Скоропадського успадкував невирішеність земельного питання, що виступало джерелом протиріч в українському суспільстві напередодні революції і вкрай загострилось за доби Центральної Ради. Гетьманський уряд повинен був забезпечити експорт сільськогосподарської продукції з України до Німеччини та Австро-Угорщини за економічною угодою, яка була підписана попереднім урядом. У такій ситуації він взяв лінію на відновлення великої земельної власності, що затверджувалося гетьманською «Грамотою до всього Українського народу» (29 квітня 1918 р.) та «Законом про право на врожай 1918 р. на території Української держави» (27 травня 1918 р.) Цей закон розсіяв останні надії селянства на отримання врожаю із засіяних ними поміщицьких земель: право зібрати урожай 1918 р. надавалося за умови сплати державних податків та орендної плати за землю, а також відшкодування власникам витрат на підготовку угідь до посіву [4, 58].

На зміну центральної влади та вектору аграрного реформування швидко відреагувала влада Конотопського повіту Чернігівської губернії. Стався безпре-

цедентний випадок: представники всіх повітових органів влади (комісаріату, земської та міської управ, земельного комітету) на чолі з повітовим комісаром Бойком та місцеві комітети найбільш впливових соціалістичних партій (українські та російські есдеки та есери, єврейський робітничий союз «Бунд» та соціал-демократична партія «Поалей-Ціон») на спільному засіданні затвердили доповідну записку, яку подали німецькій військовій владі. В ній виступили проти відновлення поміщицької власності на землю, а переворот у Києві назвали «змовою купки реакційно налаштованих поміщиків та німецьких властей, що йшов у розріз з настроями широких народних мас». Свої переконання представники місцевої влади аргументували тим, що «розподіл захопленої колись польським та російським дворянством у українських селян землі є актом історичної справедливості стосовно селянства». Майбутнє Гетьманату цей документ окреслював досить влучно: «У селянства знайдеться сотня способів не допустити поміщиків до їх колишніх маєтків, завести обробці земель, або врешті-решт, знищити посіви. Влітку ми можемо стати свідками моря вогню на наших широких полях та, як наслідок, широкого голоду. Це селянин зробить без будь-якої агітації, йдучи за інстинктом самозахисту [5, 2–3].

Ця доповідна записка практично презентує селянський світогляд. В правосвідомості основної маси селянства переважала ідея відміни приватної власності на землю. Право на користування землею в свідомості селянства було нерозривно пов'язане з правом на працю. У 1917 р. селянськими сходами та з'їздами всіх рівнів приймалась одна й та ж формула: «земля має бути передана тим, хто її обробляє» із заборонаю її купівлі-продажу. Цю ж формулу взяли на озброєння есери, які спромоглися об'єднати переважаючу більшість селян Чернігівщини у «селянські спілки» на півдні губернії, та «крестьянские союзы» — на півночі. Перші тяжіли до національних урядів, очікуючи отримати землю від них, другі орієнтувалися на загальноімперські політичні сили. Це була відверто антибуржуазна вимога, оскільки в селянському світогляді превалювало правове уявлення, що земля потрібна народу для життя, і не повинна використовуватися окремими особами для наживи.

Особливістю Чернігівської губернії було те, що на відміну від інших українських губерній, община охопила тут понад 50% селянських господарств. Общинного землекористування трималися північні повіти Чернігівщини (Мглинський, Стародубський, Суразький та Новозибківський) з бідними ґрунтами та частими неврожаями, для населення яких це була єдина можливість вижити. А столипінська аграрна реформа, що була певним взірцем для гетьмана Скоропадського, мала успіх в центрі та півдні губернії, де кращі ґрунти та давні традиції подвірного землекористування проклали їй дорогу. Однак кількість селянських дворів, що закріпили землю в приватну власність і відокремились на хутори чи відруби, була зовсім незначною, за розрахунками Г. Клуного — 7,1% господарств губернії [6, 3–4]. Наслідком цієї реформи став земельний голод півдня Чернігівщини та ненависть до односельців відрубників, «які скориставшись згубним царським наказом про вихід на відруби, пограбували все село» [7, 6].

Тому декларування приватної власності на землю не могло знайти відгуку серед основної частини селянства Чернігівщини, яке впродовж 1917 р. розділило між собою майже всю поміщицьку землю та відчуло себе самостійної політичною силою, прагнення якої змушені були, всупереч власним переконанням, легітимізувати спочатку більшовики Декретом про землю, а потім, і Центральна Рада з III Універсалом та земельним законом від 18 січня 1918 р.

Вже в травні агітатори Городнянського повіту переконували селян, що потрібно виганяти німців, інакше вони влаштують панщину і заморять голодом [8, 8]. Брати Прохор та Михайло Кучери з с. Липів Ріг Ніжинського повіту закликали селян не припиняти розподіл землі та майна, не визнавати нову владу, та погрожували розправою односельцям-їудам, що їздили на з'їзд хліборобів-власників [9, 17–18]. На сільському сході с. Безуглівки цього ж повіту 6 травня Юхим Сутула, Іван Щербак та Іван Чернеча також відкрито закликали до вбивства місцевих землевласників, що брали участь у виборах гетьмана Української Держави [22, арк. 6]. У повіті були випадки підпалів господарств учасників з'їзду хліборобів у Києві 29 квітня [10, 1]. Член земельного комітету с. Мутин Кролевецького повіту В. Суходуб закликав не підкорятися розпорядженням гетьманського уряду та чинити спротив німецьким військам, які, на його думку, прийшли не надовго [11, 32]. Отже, селянство не погоджувалося втрачати вже здобуте право на зрівняльний розподіл землі і коритися владі, що намагалася повернути дореволюційні порядки у землеволодінні.

Проте не варто перебільшувати єдність селянства, особливо заможного, у його ставленні до нової влади. Заможна частина населення схвально сприйняла зміну влади: «коли дізналися з грамоти про стан справ — посмішка освітила багато облич, та чутно було як губи шепотіли: “Слава Богу, слава Богу!”» [12, 6–7] Ліквідація поміщицького землеволодіння не розв'язувала земельну проблему в Чернігівській губернії, оскільки тут у власності поміщиків перебувало лише 17,3% земельного фонду [13, 36], а селянство складало 85% населення. Тому на Чернігівщині справа швидко дійшла до переділу земель заможного селянства, яке вже на початку 1917 р. разом з поміщиками гуртувалися у місцеві Союзи землевласників, але були стероризованими есерівськими спілками та союзами. Тобто заможна меншість селянства поклала на прихід нової влади надії відновити свої господарства і правовий порядок на селі.

Поміщики з перших тижнів окупації використовували німецькі та зібрані з місцевого населення загони для повернення розграбованого майна і землі, а також для покарання більшовиків. Далеко не завжди каральним загонам вдавалося знайти представників місцевих рад і ревкомів, активних революціонерів, натомість часто репресіям піддавались їх родичі і навіть сусіди. Так, після втечі більшовика Т. Гайдука з с. Олбін Остерського повіту німці побили його батьків, арештували брата [14, 24]. Визволившись з в'язниці, більшовик П. Кураш дізнався, що його батько та дружина померли від німецьких побоїв [15, 177]. Німці разом з гайдамацькими загонами, організованими поміщиками, нищили по Городнянському повіту із задалегідь заготовленими списками не лише більшовиків, а й революційно налаштованих селян. Місцеві загони своєю жор-

токістю перевершували німців: селян нещадно били, розстрілювали без суду і слідства. Подібні езекуції зазнали м. Добрянка, села Перепис, Макошин, Вербівка та інші [16, 116]. Пізніше більшовицький революційний трибунал засудив до смертної кари приватного повіреного Ісаака Шварца, який навесні 1918 р. у селах Чернігівського повіту (Шибириновка, Рогощі, Плехово, Левоньки, Скугарі) погрожував забрати у селян все майно, прислати каральний загін, який «і шкіру зніме, якщо не здадуть контрибуцію протягом доби». У супроводі 12-ти озброєних німців він з'явився у с. Рогощі, змусивши селян у сльозах повзати перед ним навколішки [17, 3]. Однак нерідко вчорашнім більшовикам і червоноармійцям вдавалося швидко перетворитися на «гайдамаків» і продовжувати безчинства в складі каральних загонів [12, 7].

Отже, в часи Гетьманату відновлення приватної власності на землю здійснювалося репресивними методами, на що влада закривала очі. Правовий порядок так і не було встановлено, екстремізм незаможного селянства 1917 р. замінила помста поміщиків за допомогою німецьких властей. Лише в серпні 1918 р. гетьманський уряд розгледів беззаконня на селі, і новий міністр внутрішніх справ П. Кістяківський наказав губернським старостам припинити діяльність утримуваних на приватні кошти каральних загонів, які «без потреби тільки дратують людність» [18, 8].

Замість земельних комітетів створювались гетьманські тимчасові земельні комісії, яким доручалося повернути колишнім землевласникам їх експропрійовані господарства. Вони змушували селян виплачувати грошові компенсації за зруйнування поміщицьких господарств. Так, у Сосницькому повіті посади в земельній комісії отримали в основному колишні поліцейські. Вимоги власників повіту перебільшували розміри пограбованого у кілька разів: щоб виплатити контрибуції, селяни мали позбутися половини власних господарств [19, 5]. На жителів с. Шабалинова наклали контрибуцію в 7 тис. рублів, при цьому врахували навіть 800 рублів на вимушений переїзд землевласника до Сосниці. Поміщик додатково стягнув 200 пуд. жита, що було реквізоване за твердими цінами волосною продовольчою управою ще у вересні 1917 р., потім прибув з командою німців і наказав старості зжати жито до 16 липня. Староста вигнав на панщину 20 женців [20, 6] на основі закону «Про заходи боротьби з розрухою сільського господарства» (від 8 липня 1918 р.), який санкціонував примусове залучення (за розпорядженням земельних комісій) сільського населення для виконання сільськогосподарських робіт у маєтках. Селянину с. Андріївки Чернігівського повіту Адріану Ячменику тимчасова земельна комісія призначила виплатити 2 тис. рублів на користь поміщиці Л. Фон-Галь за те, що його 14-річного сина Стефана бачили біля гуральні під час погрому. Селян зобов'язали виплатити поміщиці 162 тис. рублів, а великий розмір контрибуції, розверстаний на кожного селянина, глузливо пояснили малочисельністю осіб, що брали участь у погромі маєтку [21, 2]. Чернігівська земська газета зазначала, що для багатьох поміщиків пограбування їх майна перетворилось на відверту спекуляцію та спосіб наживи.

Не став винятком серед поміщиків Чернігівської губернії і гетьман Павло Скоропадський. Жителі с. Дунайці Глухівського повіту звернулись до нього з

проханням зменшити контрибуцію. Було з'ясовано, що Дунайцівська економія гетьмана майже не постраждала: всі будівлі залишились неушкодженими, живий, мертвий інвентар і худоба повернуті, але пограбовані зернові та кормові запаси, інструменти, підлога, екіпажі тощо. Фактично збитків завдано на 40 тис. руб. З цієї суми жителі с. Дунайці повинні сплатити 22 200 руб., а громада Дунайцівської Слобідки 11 100 руб. Залишок суми селянам дозволено відпрацювати, але подальше зменшення платежів, на думку глухівського старости, могло шкідливо вплинути на населення сусідніх сіл, яке завдало маєткам більшої шкоди і відмовлялося від сплати контрибуції [22, 1–4].

Отже, ні про яку класову співпрацю, передбачену правилами про діяльність земельних комісій, не йшлося. На вимогу земельних комісій селянство повертало захоплені поміщицькі землі та майно під страхом репресій та тиском німецьких гарнізонів, а не через визнання власної провини. Тимчасові земельні комісії не бачили різниці у тому, хто реквізував худобу чи продовольство власників: ограни Тимчасового уряду, прийшли червоноармійці, збільшовичені банди чи місцеве населення — всю відповідальність поклали на селян, при чому методом кругової поруки, не доводячи провини кожного з них. Декларуючи боротьбу з анархією та побиваючись за порушеним правом власності на землю, нова влада не помічала катувань селянства. Так, намагаючись нашвидкуруч розкрити кримінальну справу про вбивство священика у с. Карибутів, Конопського повіту, керівник волосної міліції Орлов наказав вартовим вишикувати селян у чотири шеренги та бити кожного десятого, вимагаючи видачі винних. Все вище вказане дискредитувало не лише владу Української Держави гетьмана П. Скоропадського, а й саму ідею національної державності. Адже селяни осмислювали події з притаманною їм безпосередністю: «були більшовики, ми їх боялися, прийшли українці — змушені боятися ще більше» [23, 21–22].

Відчуваючи невдоволення селянства і безлад у питаннях відшкодування збитків землевласників, гетьманський уряд законом від 15 липня створив земельно-ліквідаційні комісії. На початок жовтня в Чернігівській губернії були утворені лише губерньська і 7 повітових земельно-ліквідаційних комісій (при існуванні 18-ти повітів). До них звертались не лише поміщики, а й селяни з проханням припинити стягнення з них контрибуцій, бо прохач не брав участі в погромі маєтку. Після ряду таких заяв Остерська комісія просила повітового старосту призупинити подібні стягнення [24, 4]. Звертались селяни і з проханням повернути їм забраних німецькими властями коней. Але справи не вирішувалися позитивно. Так, на початку грудня, коли німці спішно розпродували коней, Чернігівська повітова земельно-ліквідаційна комісія розглянула 18 подібних справ. В більшості випадків прохачам відмовляли в поверненні відібраних коней або грошей, бо вони були не в змозі довести свої права на них [25, 4]. Почастішали звернення лісництв, і з селян стягували гроші за самовільні порубки лісу. На з'їзді земельно-ліквідаційних комісій губернії в листопаді підкреслено прихильне ставлення до них сільського населення через зменшення контрибуцій у порівнянні з тими сумами, що стягувалися за посередництвом адміністрації [26, 3]. Але окремі запізнелі спроби розглянути поземельні конф-

лікти у правовому полі, а не силовими методами в жовтні — листопаді вже не могли змінити ситуацію на користь гетьманського уряду, який поступово втрачав контроль над селом в Чернігівській губернії.

Продавати землі Державному банку за фіксовані ціни поміщики не поспішали, натомість розпродавали їх дрібними часками, при цьому ціни на землю зросли до 10 тис. руб. за десятину. Цікавим є той факт, що в багатьох випадках селянство намагалося купити землю в колективну власність, а не в приватну. Отже, сподівань на природне перетікання земель від поміщиків до міцних селян-фермерів не залишалося.

Однією з причин обурення селянства стала продовольча політика гетьманського уряду та окупаційної влади. З досвіду Тимчасового уряду було відомо, що в Чернігівській губернії впровадження державної хлібної монополії прямо вело до голоду значної кількості населення, оскільки за валовим збором зернових вона посідала останнє місце серед 9-ти губерній та була єдиною в Україні, до якої з інших регіонів щорічно ввозили понад 3 млн пудів жита і пшениці [27, 27]. В Українській Державі гетьмана П. Скоропадського продрозкладку продовольства для заготівлі в фонд поставок до Німеччини та Австро-Угорщини проводили на Чернігівщині також шляхом контрибуцій, з погрозами взяти подвійну кількість, якщо хліб не буде здано вчасно. Для викачування хліба використовувались німецькі загони. Приміром, такий загін вимагав хліб від старости с. Хотивля Городнянського повіту в час, коли селяни цього повіту просили повітову продовольчу управу врятувати їх від голоду [28, 3]. Губернський староста М. Висоцький скаржився, що німці самовільно забирають у населення продовольство, фураж, худобу, коней, чим підбурюють селянство не лише проти себе, а й проти Української Держави. А в цей час, за даними продовольчої наради, губернія потребувала ввозу 9280 тис. пуд. хліба і 1813 тис. пуд. вівса та ячменю для запобігання голодних ексцесів [29, 505].

У відповідь на всі репресивні заходи влади та окупаційних військ на Чернігівщині поширювався аграрний рух, постійним джерелом підживлення якого була «нейтральна зона», встановлена у травні 1918 р. між Радянською Росією та Українською Державою гетьмана П. Скоропадського по лінії Сураж–Унеча–Стародуб–Новгород–Сіверський–Глухів. За демаркаційною лінією опинились 43 волості Чернігівської губернії, де продовжувались більшовицькі перетворення. Кореспондент газети «Черниговская земля» називав цю територію «більшовизією, таємничою країною прифронтної смуги, краєм спалених сіл, канібальської ненависті нащадків Пугачова, областю найбільш відчайдушної каторжної потлочі, від якої наполовину відхрестилася навіть сама радянська влада» [30, 4]. Місцева преса 1918 р. рясніла повідомленнями про панування повної анархії на цих територіях, про розбої банд, які складались як з місцевих жителів, так і з прийшлого кримінального елемента, і мало не щодня робили набіги на територію Української Держави. Німецькі війська не виявляли наполегливості у захисті її північно-східного кордону.

Ситуація виходила з-під контролю влади практично за сценарієм доповідної записки конотопських соціалістів: влітку почалися навмисні потрави полів та

напади селян на німецьких військових. Німецькі каральні загони жорстоко розправлялися з подібними виступами. На початку серпня з'явилися повідомлення про мобілізацію селянства Чернігівського повіту до більшовицьких формувань, які закликали до повстання на захист прав народу на землю. За участь у більшовицьких заворушеннях каральні загони спалювали цілі села.

За такої ситуації більшовицький військовий штаб Чернігівщини на чолі з М. Кропив'янським наважився на початку серпня розпочати збройне повстання, центром якого став Ніжинський повіт. Через відмову брати участь у повстанні більшовики живцем закопали 8 заможних селян с. Дроздівки і спалили с. Мильники. Німці, в свою чергу, доценту спалили 415 помешкань у с. Вороб'ївці Новгород-Сіверського повіту після більшовицького кулеметного вогню по будинках з розквартированими німецькими солдатами, селянам заборонили відбудуватися та збирати врожай, 6 осіб розстріляли [31, 4–5]. За таким же сценарієм розгорталась подія в с. П'ятовськ Стародубського повіту: більшовиками було поранено 12 німців, натомість все село було спалене [32, 7].

Восени гетьманська влада та окупаційні війська вже не могли протидіяти пограбуванням і вбивствам на ґрунті поземельних відносин. Вбивали поміщиків, управляючих маєтками, в Борзнянському та Конотопському повітах крадіжки зерна стали звичайним явищем, поширилися підпали будівель заможних жителів, яких делікатно попереджали про це записками [33, 3]. Подекуди відбувалися самосуди над грабіжниками із смертельними вироками. Для наведення порядку гетьманський уряд спішно організував добровольчі загони із заможної частини селянства, але намагання силою зупинити анархію виявилися марними.

Протягом 7-місячного існування Гетьманату аграрні комісії, підкомісії та наради неодноразово та безрезультатно підходили до ухвали принципу примусового відчуження землі великих землевласників, що відповідав кадетській ідеології. Але прийняти його так і не спромоглися. Аналізуючи ситуацію в Чернігівській губернії, можна сказати, що це було закономірно. Адже, незважаючи на декларації про захист інтересів селянства, гетьман П. Скоропадський спирався в основному на поміщиків. Поміщики ж виявилися не готовими схаменутися, відчутти загрозу існуванню не лише маєткам, а й самій державі, і піти на компроміс задля розв'язання глибоких соціально-економічних проблем. Натомість вони керувалися бажанням помсти та патологічним прагненням наживи, що вилилося у стягування завищених у порівнянні із збитками контрибуцій методом каральних експедицій та спекуляцію землею. Подібні дії великих землевласників вирішили долю Гетьманату та дискредитували в свідомості селянства ідею національної державності.

Якби проект про примусове відчуження землі понад 200 дес. і став би законом, заспокоєння в село Чернігівщини він би внести не зміг. Селянство губернії, яке традиційно не доїдало хліба, законом про чергову хлібну монополію поставлене перед загрозою голоду, маючи досвід впровадження принципу соціалізації землі у 1917 р. та підтримку будь-яких антипоміщицьких дій з боку «нейтральної зони», не погоджувалося на відновлення приватної власності на землю. Відновлення поміщицьких маєтків відбувалося через страх репресій,

потенціал для бунту зменшували також весняні та літні польові роботи, адже навіть під час революційних потрясінь селянство дбає про врожай задля виживання. Однак вже восени, скориставшись послабленням режиму, селянство повстало проти Гетьманату Павла Скоропадського та повалило його.

Подальше вивчення селянської правової та політичної свідомості в ході «аграрної революції» на регіональному матеріалі є важливим напрямком дослідницької роботи на сучасному етапі.

1. *Малик Я.* Земельне питання в Українській гетьманській державі // Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873–1945). — К., 1993; *Мякота С.С.* Економічна політика уряду Української Держави (травень–грудень 1918 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997; *Терела Г.* Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1998; *Малиновський Б.* Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні 1918 р.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2002; *Ковальова Н.А., Корновенко С.В., Малиновський Б.В., Михайлюк О.В., Морозов А.Г.* Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). — Черкаси, 2007.
2. *Пиріг Р.Я.* Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі // Український історичний журнал. — 2006. — № 3; *Його ж.* Соціально-політична база гетьманату Павла Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції. — К.: Інститут історії України, 2007. — Вип. 2.
3. *Лозовий В.* Аграрна політика уряду П. Скоропадського і селянство // Київська старовина. — 2005. — №3.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 1061. — Оп. 1. — Спр. 128.
5. Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України). — Ф. 371. — Оп. 2. — Спр. 31.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 42.
7. Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. — 1917. — 18 мая.
8. Черниговская земская газета. — 1918. — 17 мая.
9. ЦДІА України. — Ф. 371. — Оп. 2. — Спр. 92.
10. ЦДІА України. — Ф. 371. — Оп. 2. — Спр. 51.
11. ЦДІА України. — Ф. 371. — Оп. 2. — Спр. 93.
12. Черниговская земская газета. — 1918. — 11 октября.
13. Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. Р-503. — Оп. 5. — Спр. 1а.
14. ДАЧО. — Ф. Р-1537. — Оп. 1. — Спр. 5.
15. *Кураш П.С.* Повстання с. Парафієвки на Чернігівщині // Літопис революції. — 1928. — № 3.
16. *Быструков В.Г.* Городнянщина в 1917–1918 гг. // Летопись революции. — 1925. — № 4.

17. Известия Черниговского губернского военно-революционного комитета, Черниговского уездного исполнительного комитета и городского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. — 1919. — 27 марта.
18. Черниговская земская газета. — 1918. — 23 августа.
19. Черниговская земская газета. — 1918. — 21 июня.
20. Черниговская земская газета. — 1918. — 9 августа.
21. ДАЧО. — Ф. Р-127. — Оп. 90а. — Спр. 71.
22. ДАЧО. — Ф. Р-127. — Оп. 90а. — Спр. 80.
23. ЦДІА України. — Ф. 371. — Оп. 2. — Спр. 28.
24. Черниговская мысль. — 1918. — 23 октября.
25. Черниговская мысль. — 1918. — 3 декабря.
26. Черниговская мысль. — 1918. — 20 ноября.
27. *Дзенькевич Б.М.* Производительные силы сельского хозяйства на Украине. Статистический очерк. — Вып. 1: Сбор, потребление и вывозимые излишки 6-ти главнейших хлебов: ржи, пшеницы, овса, ячменя, проса и гречихи. — К., 1917.
28. Черниговская земля. — 1918. — 20 ноября.
29. ДАЧО. — Ф. Р-127. — Оп. 90а. — Спр. 5.
30. Черниговская земля. — 1918. — 3 октября.
31. Черниговская земская газета. — 1918. — 6 сентября.
32. Черниговская земская газета. — 1918. — 5 октября.
33. Черниговская мысль. — 1918. — 24 октября.